

XIX–XX ASRLARDA MARKAZIY OSIYO XALQLARINING MILLIY OZODLIK HARAKATLARI: UMUMIY TARIXIY SABOQLAR VA MINTAQAVIY BIRDAMLIK

Yaxyoyeva Saidabonu Jahongir qizi

Farg‘ona davlat universiteti tarix fakulteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada XIX–XX asrlarda Markaziy Osiyo xalqlarining milliy ozodlik kurashlari tarixiy jarayon sifatida tahlil qilinadi. Xususan, chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosati davrida yuzaga kelgan qarshilik harakatlari, bosmachilar harakati, shuningdek, turli hududlarda milliy ozodlik g‘oyalari shakllanishi yoritiladi. Maqolada bu jarayonlarning o‘xshash va farqli jihatlari ko‘rsatilib, ularning bugungi mintaqaviy birdamlikka ta’siri hamda tarixiy saboqlari tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqot Markaziy Osiyo xalqlarining erkinlikka intilishi nafaqat tarixiy tajriba, balki hozirgi davrda ham mintaqaviy hamkorlik va o‘zaro hurmatni mustahkamlovchi omil ekanini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Markaziy Osiyo, milliy ozodlik harakatlari, mustamlakachilik, bosmachilar harakati, mintaqaviy birdamlik, tarixiy saboqlar, mustaqillik g‘oyalari.*

Аннотация: *В данной статье анализируются национально-освободительные движения народов Средней Азии в XIX–XX веках как исторический процесс. Особое внимание уделяется антиколониальным выступлениям против политики Российской империи, басмачскому движению, а также формированию идей национальной независимости в различных регионах. В статье рассматриваются сходства и различия этих процессов, их влияние на современное региональное единство, а также исторические уроки. Исследование показывает, что стремление народов Средней Азии к свободе является не только историческим опытом, но и фактором, укрепляющим сотрудничество и взаимное уважение в настоящее время.*

Ключевые слова: *Средняя Азия, национально-освободительные движения, колониализм, басмачество, региональное единство, исторические уроки, идеи независимости.*

Abstract: *This article analyzes the national liberation movements of the peoples of Central Asia in the 19th–20th centuries as a historical process. Special attention is given to anti-colonial resistance against the policies of the Russian Empire, the Basmachi movement, and the formation of national independence ideas in different regions. The study highlights the similarities and differences of these processes, their impact on contemporary regional unity, and the historical lessons to be drawn. The research demonstrates that the struggle of Central Asian peoples for freedom is not only a historical experience but also a factor that strengthens cooperation and mutual respect in the present.*

Keywords: *Central Asia, national liberation movements, colonialism, Basmachi movement, regional unity, historical lessons, independence ideas.*

Kirish

XIX -XX asrlar Markaziy Osiyo xalqlari tarixida eng murakkab va shu bilan birga muhim davrlardan biri bo‘ldi. Bu davrda mintaqa chor Rossiyasi hamda keyinchalik Sovet hokimiyati mustamlakachilik siyosatining bosimi ostida qoldi. Natijada, mahalliy xalqlar o‘z erkinligi va milliy manfaatlarini himoya qilish maqsadida turli shakllarda qarshilik ko‘rsatdilar. Milliy ozodlik harakatlari dastlab alohida hududiy chiqishlar tarzida boshlangan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan umumiy mintaqaviy xususiyat kasb etdi. Bunga sabab, xalqning mustaqillikka intilishi, adolat va erkinlik g‘oyalari barcha hududlarda birday kuchayib borishi edi. Xususan, bosmachilar harakati va boshqa qarshilik harakatlari nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida ham tarixiy ahamiyatga ega bo‘ldi. Bugungi kunda mazkur tarixiy tajribani o‘rganish nafaqat ilmiy nuqtai nazardan, balki mintaqaviy birdamlik va hamkorlikni mustahkamlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki xalqlarning o‘z ozodligi uchun olib borgan kurashlari ularning tarixiy xotirasi va milliy o‘zlikni anglash jarayonining ajralmas qismi bo‘lib qolmoqda. Mustamlakachilik jabr-zulmining kuchayishi Rossiya imperiyasi Turkiston o‘lkasini bosib olgach, mahalliy aholining milliy davlatchilik, ozodlik tuyg‘ularini so‘ndirishni asosiy vazifa deb hisoblagan. Bu vazifani amalga oshirmay turib, o‘z hukmronligini osongina saqlab bolmasligini podsho hukumati yaxshi bilardi. Har qanday mustamlakachi davlat harbiy va bosqinchilik yo‘li bilan bosib olgan hududning boyliklaridan o‘z manfaati yo‘lida foydalanishga harakat qiladi. Turkistonda ham xuddi shu taxlitda ish yuritilib, o‘lkani Rossiya imperiyasining asosiy xomashyo bazasiga aylantirishga kirishildi. O‘lkada sanoat ishlab chiqarish rivojlana borib, kapitalistik munosabatlarga asta-sekin yo‘l ochilayotgan bo‘lsa-da, bu xalqning moddiy ahvolini yaxshilamadi, balki korxonalar, savdogarlar, amaldorlarning boyishiga yo‘l ochib berdi. Yer-mulkning boylar va yirik savdogarlar qo‘lida to‘plana borishi kam yerli dehqonlarning, chorikorlarning ko‘payishiga sabab bo‘ldi. Sudxo‘rlik mislsiz darajada avj oldi. Qarz beruvchi kassa mablag‘laridan faqat ayrim vositachilar - boylar, sudxo‘rlar, savdogarlar va shunga o‘xshash yulg‘ichlar foydalanib, uni o‘zlari xohlaganicha tasarruf qilishardi. Paxtani sotib oluvchilar dehqonning nihoyat darajada muhtoj bo‘lib qolganidan foydalanib, kelasi yil hosiliga juda past narx belgilab, qarz berardi. Sudxo‘r changaliga tushib golgan dehqon xojalik mustaqilligidan mahrum bolib, qarz bergan kishi nimani buyursa, shuni ekishga majbur edi. Qarz va nasialardan foydalanish avj olgan sari dehqonlarning ahvoli tobora yomonlashib, qashshoqlikka yuz tutgan. Ular qarzlarni tufayli o‘z yerlarini sotib yuborishga majbur bo‘lgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar

Maqolani yozish davomida nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, mantiqiylik tamoyillari qo‘llanildi.

Muhokama va natijalar tahlili

Turkistonning mustamlakaga aylantirilishi nafaqat dehqonlarning, balki minglab oilaning tirikchiligini tebratib turgan hunarmand-kosiblarning ham ahvolini og‘irlashtirdi. Rossiya sanoati tomonidan ishlab chiqarilgan uy-ro‘zg‘or buyumlari, ayniqsa, to‘gimachilik mahsulotlari bilan O‘rta Osiyo bozorlarining to‘ldirilishi majburiyatlarining og‘irligidan

mahalliy aholining ahvoli yomonlashib ketdi. Bunday holat kambag‘allar safining yanada ko‘payishiga olib keldi. Bularning barchasi o‘lka xalqlarining siyosiy mustamlaka zulmiga tushishi, milliy davlatchilikning yo‘qotilishi va hukmron ma‘muriyat tomonidan har tomonlama kamsitilishiga sabab bo‘ldi. Milliy ozodlik harakatlarining boshlanishi XIX asr oxirida iqtisodiy qiyinchiliklar va xalqning ma‘naviy jihatdan kamsitilishi, mahalliy urf-odatlariga zid bo‘lgan qarorlarning qabul qilinishi natijasida Turkiston Rossiya imperiyasining milliy ozodlik harakatlari avj olgan markazlaridan biriga aylandi. (O‘lkaning turli joylarida ko‘tarilib kelayotgan bu qo‘zg‘olonlarning harakatlantiruvchi kuchi, asosan, dehqonlar, shahar hunarmand-kosiblaridan iborat aholining kambag‘al qismi bo‘ldi. Bu harakatlarda vatanparvar ruhoniylar, milliy g‘ururini yo‘qotmagan mulkdorlar, savdogarlar ham ishtirok etdi. Mustamlakachilikka qarshi turli joylarda norozilik chiqishlari bo‘lib turdi. Jumladan, 1878-yili Mingtepada (hozirgi Marhamat tumani) mustamlakachilarning siyosiy va iqtisodiy zulmiga qarshi Yetimxon boshchiligida qo‘zg‘olon ko‘tarildi. Uni mustamlakachi hukumat kuch bilan bostirdi. 1879-yilning kuzida mahalliy aholi Farg‘ona viloyat boshqarmasi binosi oldiga ochiqchasiga norozilik bildirildi. Ular Marg‘ilon uyezdida soliq to‘plash noqonuniy tusga kirganiga qarshi chiqib, soliqlarning kamaytirilishini qat‘iy talab qildi. Qo‘zg‘olon kuchayib ketishi ehtimolini sezgan podsho hukumati komissiya tuzib, vaziyatni o‘rganishga kirishdi. Komissiya viloyatda paxta ekishning keng ko‘lamda avj oldirilishi, natijada boshqa muhim ekinlar keskin kamaygani bunga sabab bo‘lganini ma‘lum qilgan. 1880-yilning noyabrda aholi hamma soliglarni to‘laganiga qaramay, Xo‘jand uyezdining boshlig‘i Xo‘jand va O‘ratepa tumanlaridagi aholidan qo‘shimcha yer solig‘i olinishini e‘lon qildi. Buning oqibatida sabr kosasi to‘lgan aholi Rahmonqulihoji, Mirkarimboylar boshchiligida odamlar uyezd boshlig‘ining mahkamasiga borib, adolatsiz soliqni bekor qilishni talab qildi. Bunga javoban boshlig‘ mirshablarga namoyish rahbarlarini hibsga olishni buyurdi. Talonchilik, soliqlar va jabr-zulm avjiga chiqqani sababli 1882-yilning boshlarida Namangan aholisi ma‘murlarga qarshi bosh ko‘tarib chiqdi. Bu safar ular uyezd boshlig‘ining uyini o‘rab oldi. Uyezd ma‘murlari harbiy bo‘linmani yordamga chaqirib, namoyishchilarni qattiq jazoladi. 1885-yilning yozida Farg‘ona vodiysida xalq qo‘zg‘olonlari qaytadan avj olib, Andijonda Darvishxon boshchiligida qo‘zg‘olon ko‘tarildi. Endi qo‘zg‘olonchilar kurash usullarini o‘zgartirib, boylar va volost boshliqlarining qarorgohlariga hujum uyushtirdi. Shu yillarda qo‘zg‘olon birin-ketin butun viloyatga yoyildi. 1896-yilda Namangan uyezdining Oqsuv Shahrixon volostidagi Naymanchi, Ko‘hna mozor, Langar qishloqlarida aholining mingboshilar saylovlaridagi noroziligi oshkora qo‘zg‘olonga aylanib ketdi. Turkistonda podsho hukumatining hukmronligi, amalga oshirayotgan mustamlakachilik siyosatiga qarshi o‘lkaning har bir joyida mahalliy aholi tomonidan turli ko‘rinishdagi norozilik harakatlari olib borildi. Xalq harakatlariga qarshi jazo tadbirlarining kuchaytirilishi. Rossiya imperiyasining savdo-sanoat doiralari Turkiston o‘lkasini har tomonlama, ayniqsa, iqtisodiy jihatdan qaram qilishda faol ishtirok etdi. Mustamlakachi hukumat dastlab ko‘chirib keltirilganlar qishloqlarini o‘zbek, qirg‘iz, tojik qishloqlaridan ajratib, mustaqil bo‘lishini ta‘minlagan bo‘lsa, keyinchalik bu qishloqlar va mahalliy qishloqlarni birlashtirgan volostlarga rahbarlarni mahalliy aholiga mansub bo‘lmagan

shaxslardan qo‘ya boshlashdi. Ular orgali mahalliy aholi ustidan boshqaruv va nazoratni o‘z qo‘llariga to‘liq olish mo‘ljallangandi? O‘lka ma‘muriyati qo‘ zg‘olonlarning yangi to‘lqin bilan kuchayib ketishidan doimiy ravishda xavfsirab turardi. General-gubernator mahkamasi maxsus bo‘limining boshlig‘i o‘z ma‘ruzasida "isyonga moyil" aholi vakillarini harbiy sudga berish va bu sud o‘lim jazosini oshkora ijro etishi haqida fikr bildirdi. U xalqni qo‘rquy va tobelikda ushlab turish o‘lkada tartib hamda osoyishtalikni ta minlashga godir yagona vosita ekanini uqtirdi. 1892-yildan mustamlakachilar oddiy fuqarolarni ma‘murlarga qarshilik ko‘rsatgan taqdirda bevosita harbiy dala sudiga bera boshladi. “Gunohkorlar” ni ochiqchasiga qatl etish endilikda odamlarni qog‘o‘rqitish uchun mustamlakachilarga katta huquqlar berdi. Milliy-ozodlik harakatlarining ahamiyati XIX asr oxiridagi qo‘zg‘olonlarning umumiy xususiyatlari XIX asrning ikkinchi yarmidagi milliy-ozodlik harakatlari Turkiston o‘lkasining podsho hukumati tomonidan istilochilik yo‘li bilan bosib olinganini yana bir karra isbotladi. Istilo qilingan hududlar imperiyaning tarkibiga mustamlaka sifatida kiritilib, bu yerlarda imperiyaning siyosiy, iqtisodiy va geopolitik manfaatlarini birinchi o‘ringa qo‘ydi . O‘lka arzon xomashyo bazasiga, Rossiyada tayyorlangan mahsulotlar uchun tayyor bozorga, uning aholisi esa arzon ishchi kuchiga aylandi. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o‘lkasida olib borilgan milliy ozodlik harakatlari mahalliy aholining turli ko‘rinishlardagi chiqishlarida o‘z aksini topdi. Bularga asosiy sabab soliq va majburiyatlarning og‘irligi, mahalliy boshqaruv vakillarining sotqinlarcha podsho ma‘murlariga xizmat qilishi, Rossiya o‘lkalaridan ko‘chirib keltirilgan aholiga yangi ekin maydonlarining bo‘lib berilishi, narx-navolarning oshib ketgani, turmush sharoitlarining yomonligi hamda tibbiy xizmat ko‘rsatishning yoqligi, yangi ishlab chiqarish va texnologiyalarning faqat imperiya manfaatlariga xizmat qilishi ham tub joy aholi vakillarining ommaviy ravishdagi norozilik chiqishlarida ishtirok etishiga olib kelgandi. XIX asrning o‘rtalaridan boshlangan milliy-ozodlik harakatlari o‘lkaning turli hududlarida to‘xtovsiz tarzda davom etdi. Bu davrda bo‘lib o‘tgan milliy-ozodlik harakatlarining aksariyati ma‘lum bir hududlarga tegishli bo‘lsa-da, uning aks-sadosi butun o‘lka bo‘ylab tarqaldi. Har bir qo‘zg‘olon boshqa joylarda ham norozilik chiqishlarining ko‘tarilishiga hamda u yerdagi aholini ozodlik uchun mustamlakachilarga garshi kurash olib borishiga ruhan ta‘sir ko‘rsatdi. Qo‘zg‘olonlar bostirilgani bilan uning ishtirokchilari o‘lkaning turli hududlariga qochib borib, o‘z harakatlarini davom ettirdi. XIX asrning ikkinchi yarmida bo‘lgan milliy ozodlik harakatlarida o‘lka xalqlarining deyarli barchasidan vakillar ishtirok etganligi katta ahamiyatga ega. XIX asrning o‘rtalaridan boshlangan milliy-ozodlik harakatlari o‘lkaning turli hududlarida to‘xtovsiz tarzda davom etdi. Bu davrda bo‘lib o‘tgan milliy-ozodlik harakatlarining aksariyati ma‘lum bir hududlarga tegishli bo‘lsa-da, uning aks-sadosi butun o‘lka bo‘ylab tarqaldi. Har bir qo‘zg‘olon boshqa joylarda ham norozilik chiqishlarining ko‘tarilishiga hamda u yerdagi aholini ozodlik uchun mustamlakachilarga qarshi kurash olib borishiga ruhan ta‘sir ko‘rsatdi. Qo‘zg‘olonlar bostirilgani bilan uning ishtirokchilari o‘lkaning turli hududlariga qochib borib, o‘z harakatlarini davom ettirdi.

Xulosa

XIX asrning ikkinchi yarmidagi milliy-ozodlik harakatlari vatanimiz tarixida milliy mustaqillik va ozodlik kurashi sifatida muhim o‘rin tutadi. Bu davrda milliy-ozodlik harakatlari Po‘latxon, Qurbonjon dodxoh, Yetimxon, Darvishxon Muhammad Ali eshon kabilar boshchiligida bo‘lib o‘tdi. Ushbu XIX asrning ikkinchi yarmidagi milliy-ozodlik harakatlarida Turkiston aholisining siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va milliy-ozodlik uchun kurashlari o‘zaro birlashgan holda sodir bo‘ldi. Xulosa qilib aytganda, Rossiya imperiyasi bosqini davri asosiy masala, davr yaqinlashgan sari u davr mohiyatini anglash, his qilish kuchayadi.

Davr bo‘yicha hamma aybni xonliklarga taqash, qanchalik mutanosiblikka molik, lekn xalqimizni siyosatdan nari tutilgani, umumiy dushmanga birdamlik bilan yondashilmaganligi, xatto rus askarlariga yegulik zahira, mahsulotlari mahalliy xalq tomonidan sotilgani qanday achinarli holat, sotqinlar masalasi Saidazimboy, MuhammadSoat Abdurahmon Shodiboy kabi sotqin kimsalar hozir chiqmaydi deb kim kafolat beradi. XIX asrning ikkinchi yarmidagi milliy-ozodlik harakatlari o‘lka aholisining ijtimoiy holati, milliy kelib chiqishidan qat‘i nazar, vatan mustaqilligi, yurt ozodligi, xalq erkinligi barchaning umumiy maqsadi ekanligini anglatdi. Qo‘zg‘olonlar xarakteriga ko‘ra milliy-ozodlik ko‘rinishida yuz berdi, chunki bu qo‘zg‘olonlarning asosiy kuchi keng xalq ommasi bo‘lib, ular mustamlakachilik tartiblariga qarshi mardonavor kurash olib bordi. Ular yurtning haqiqiy fidoyi farzandlari ekanliklarini amalda isbotladi va jasoratlari bilan Vatan tarixi sahifalaridan munosib o‘rin egalladi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz.- T.:O‘zbekiston, 2017.
2. Haydarov X.. Jizzax viloyati tarixi, Toshkent, 1996-yil.
3. Choriyev Z, Turkiston mardikorlari: safarbarlik va uning oqibatlarini (1916—1917), Toshkent, 1999-yil.
4. Ziyayeva D., Turkiston milliy ozodlik harakati, Toshkent, 2000-yil.
5. Ziyoyev H., Turkistonda mustaqillik uchun kurashlar tarixi, Toshkent, 2001-yil.
6. Ганин А. В. Последняя полуденная экспедиция Императорской России: Русская армия на подавлении туркестанского мятежа 1916-1917 гг. // Русский сборник. Исследования по истории России. Ред.-сост. О. Р. Айрапетов, Мирослав Йованович, М. А. Колеров, Брюс Меннинг. М., 2008. С. 152-214.
7. Булдаков В., Леонтьева Т. Война, породившая революцию: Россия, 1914-1917 гг. — Москва, 2015.
8. The Revolt of 1916 in Russian Central Asia, Edward Dennis Sokol, 1954, 2016.